

БРАНКО ТОШОВИЋ

ЦРКВЕНОСЛОВЕНИЗАМ КАО ЕЛЕМЕНАТ ИСТОРИЈСКЕ
СТИЛИЗАЦИЈЕ У РОМАНУ А. Н. ТОЛСТОЈА „ПЕТАР ПРВИ“

Посебан отисак из *Прилога истраживању језика* књ. 15.

НОВИ САД

1979

Бранко Тошовић

ЦРКВЕНОСЛОВЕНИЗАМ КАО ЕЛЕМЕНАТ ИСТОРИЈСКЕ СТИЛИЗАЦИЈЕ У РОМАНУ А. Н. ТОЛСТОЈА „ПЕТАР ПРВИ“

*Рађено под руководством
проф. др Малика Мулића*

Најобимнији дио историјске стилизације у „Петру Првом“ чини лексика а, вјероватно, и сама историјска стилизација у већини умјетничких дјела највише се манифестује у лексици. У односу на морфолошку и синтаксичку, лексичка стилизација у Толстојевом роману веома је богата и у већој мјери примјенљива. Разлог томе може бити и епоха чији се језик опонаша, епоха која је у историји руског језика остала позната по томе што је баш у лексици донијела највише измјена у структури руског језика. Црквенословенизми, затим европеизми што плаве језик и, напоскон, домаћа народна руска ријеч својим међусобним односом створили су специфично шаренило у језику, по чему је и остала позната Петрова епоха. Други разлог што има више лексичке стилизације лежи, можда, и у томе што су писци некако прихватили као неписано правило да историјску стилизацију углавном базирају на лексици, а то доводи до тога да и сами стручњаци који се баве стилизацијом своде је у својим проучавањима на анализу лексике. Додамо ли историјској стилизацији и историзме, за које смо закључили да не улазе у стилизацију, добићемо још већу разлику у употреби застарјелих ријечи, с једне, и морфолошких облика и синтаксичких конструкција, с друге стране.

Архаизме у дјелу налазимо од почетка до краја. Међутим, они не ремете читање и схватање текста, што би се могло очекивати ако узмемо у обзир њихов релативно велики број. Али треба имати у виду да „Петар Први“ има више од 600 страна, да архаизми нису згуснути у поједина поглавља и да нема главе, чак, чини се, ни стране, која их не садржи, па имамо утисак да су архаизми некако правилно, али не и шаблонски, хармонично распоређени и да својом архаичношћу не оптерећују дјело. Очито је писац бирао мјеста на којима ће их употребити. С друге стране, из ткива романа види се да је веома често умјесто њих давао савремене еквиваленте, па се тако стварао својеврстан контраст између застарјелог и новог. На једном мјесту налазимо архаизам, на другом је

већ савремени лексем - и тако се то преплиће од почетка до краја, од једне ријечи до друге. Понекад ће једну те исту ријеч дати и у архаичном и у савременом значењу, па ће се и читалац наћи у недоумици какав семантички садржај носи.

Дакле, лексика у историјској стилизацији је вишеслојна, а главни разлог за то налази се у језику епохе који је А. Н. Толстој опонашао. Наиме, у Петрово доба лексика је, можда, била онај дио језика у коме је највише дошла до изражаја слојевитост и разноврсност, а ово је, опет, утицало да и лексика романа буде таква (или слична):

Да бисмо објаснили лексичку стилизацију језика краја 17. и почетка 18. вијека, морамо укратко нешто рећи о основним карактеристикама језика тога доба, јер је Толстој, настојећи да што вјерније прикаже догађаје, управо опонашао те основне карактеристике.

У историји рускога језика тај период представља веома бурну и значајну епоху, у којој ће доћи у сукоб неколико тенденција. Шкљаревски, базирајући се на анализи В. В. Виноградова (2), добро је примијетио да историја руског књижевног језика у другој половини XVII вијека и почетком XVIII (дакле, у вријеме када се радња романа одвија) чини сложен процес међусобног дјеловања црквенословенског (или књишког) и народног језичког израза (16, 29). Почетком XVIII вијека умијешаће се и трећа струја, веома јака и интензивна — наиме, као одраз Петрове жеље да „пробије прозор у Европу“ доћи ће до јачања веза Русије са земљама западне Европе, што ће условити да се појави веома јак утицај европских језика на руски, посебно на лексичком плану. Тада руски језик плаве позајмице из низа европских земаља.

Тако ће руски језик ући у 18. вијек са ове три струје, које ће условити да све буде у „кључању, кретању, борби, развитку“ (5, 123). Створиће се велико стилско шаренило, доћи ће до мијешања елемената различитих стилова. У једном те истом тексту наћи ће се један крај другог и црквенословенизам, и простонародна ријеч и посућеница. Истраживачи ове проблематике истичу да се ово посебно испољавало у књижевним дјелима тога доба. Ипак у тој борби начина изражавања, већ тада ће се осјетити правци даљег кретања рускога језика кроз историју. Прво што је одмах било примijeњено јесте: црквенословенски језик завршава своје самостално постојање, доживљава велику трансформацију и затвара се у оквире црквене, кулне литературе, али и даље остаје у употреби за усмену и писмену комуникацију неких слојева руског друштва. Друго, у овом периоду врата за страни елемент била су широм отворена, па ће у језик ући и оно што није било потребно, а доћи ће и до помодарства, против чега ће се касније, посебно у периоду галоманије, водити упорна борба. Треће, језик широких народних маса баш у Петрово доба шири своју употребу (један од разлога је и развитак администрације у чијем ће језичком изразу бити доста народних ријечи), добија на значењу и све више потискује до тада неприкосновени црквенословенски.

И управо ћемо све ово и наћи у роману, што значи да је писац, претходно брижљиво проучивши масу докумената из Петрова доба,

успио да ухвати оне опште и битне карактеристике стања у језику почетком 18. вијека и да то, највише типизацијом, пренесе у своје дјело. Тако ћемо наћи елементе и прве, и друге, и треће струје, које ће се бавирати на оној четвртој — савременој. На истој страни, у истом поглављу, чак и у појединим реченицама имамо и црквенословенизме, и позајмице, и тада простонародне ријечи, и свакако данашње лексеме. Дакле, и овдје је све у „кључању“.

Па да видимо како је једна од ових струја — црквенословенска представљена је у језичкој грађи „Петра Првог“.

*

Морамо одмах истаћи да под појмом црквенословенизам по разумијевамо ријечи које су онда (у XVIII стољећу) биле карактеристичне за црквенословенски језик, дакле, ограничавамо се на оно што је тада било у тој струји, а све остало што је изван, било оно и црквенословенског поријекла, не уврштавамо у црквенословенизме.

И у језику романа осјећа се она карактеристика сужавања употребе црквенословенизама на црквену, културну тематику, јер се већина црквенословенизама налази у религиозном контексту. Алпатов с правом истиче да црквенословенску архаику налазимо у језичкој карактеризацији лица која су у некој вези са старом традицијом и културом, при чему највећој мјери код оних која су непријатељски расположена према Петру I (1, 223).

Да одмах кажемо да црквенословенизама у роману, у односу на осталу лексику, а и на саму величину дјела, има веома мало. То коштају и сви они који су писали о томе. Према нашој анализи, у роману их је четрдесетак. Овим ријечима именовани су разни предмети, дијалози, човјечијег тијела, апстрактни појмови, радња, а све прате црквенословенски придеви и прилози. Али за већину црквенословенизама у „Петру Првом“ постоје и савремени синоними и они чине ону другу паралелну линију у лексици романа. Свакако, нису сви црквенословенски подједнако фреквентни; неки се ту и тамо појаве, а други веома рјетко. Иста је ствар и са савременим еквивалентима.

Овдје морамо истаћи да смо у одвајању црквенословенизама остале лексике наишли на потешкоћу у томе што су њихове границе употребе у појединим епохама готово неухватљиве, те зато рјечник савременог руског, па и Рјечник АН (11), не дају податке о томе, већ се ограничавају на формулацију „позајмљено из црквенословенског или „црквенословенизам“. Осим тога, лексика књижевног језика претпоследњег XVIII вијека ни до данас није сасвим проучена (14, 219). Не списак црквенословенизама био је у почетку већи, али смо, користећи се рјечницима, извршили корекцију и грађу свели на мањи број. Са пет-шест црквенословенизама са нашег списка не спомиње се у књижици Замкове „Славјанизм как стилистическая категория в русском литературном языке XVIII в.“ (3), што нам може служити као потврда да смо дате ријечи смјестили у праву епоху.

Да видимо гдје се, када и колико и у којим случајевима употребљавају црквенословенизми, имају ли савремене еквиваленте и, уопште, чиме се карактерише њихова примјена.

Једну групу чине називи дијелова човјечијег тијела. То су „брада“, „власы“, „глава“, „десница“, „длань“... Сви они имају свој савремени пар „борода“, „волосы“, „голова“, „правая рука“, „ладонь“.

Први црквенословенизам нашли смо у „Петру Првом“ само једном на страни 173, гдје се говори о томе како је патријарх Јоаким, један од оних што нису били наклоњени Петру I и његовим реформама. У Грановитој палати, извадивши испод црне мантије свеску, почео читати цару и бољарима о неопходности искорјењивања иновјераца и јеретика:

Так он читал о бедствиях, творящихся повсеместно. У Петра пропала зевота. Наталья Кирилловна, страдая, взглядывала то на сына, то на бояр, они же, как полагалось, уставя *брады*, безмолствовали. Все знали, — дела государства весьма плохи. Но как помочь? Терпеть — только... Иоаким читал...

Бољари, чије браде Толстој назива „брады“, ћуте, а мало даље, на 220. страни, ситуација ће бити другачија: они не ћуте, они говоре, а њихове браде нису више „брады“, већ „бороды“. Вијећала је Бољарска дума, ту је и цар, а они су

вставая по чину и месту, отмахивали тяжелые рукава и говорили, говорили, шевелили белыми пальцами, — гордые лбы, покрытые потом, строгие взоры, холёные *бороды* и пустые речи, крутившиеся как игрушечное колесо на ветру, оскоминой вязли в мозгу у Петра.

Дакле, за иста лица, истог друштвеног слоја (у оба случаја није дијалог) и у доста сличним ситуацијама имамо и црквенословенизам и савремени пагдан. Зашто? Замкова истиче да су ријечи типа „брада“ стално сусрећу (у 18. вијеку) у свим видовима високог стила изражавања (3, 143). Наше је мишљење да „брада“ долази у оквиру тзв. неправог управног говора, у коме аутор у „своме“ простору износи мишљење јунака (у овом случају цара и царице), при чему у опис убацује ријеч „брада“ као обиљежје високог стила језичког израза цара и царице. Осим тога, наведени пасус налази се уклијештен између два велика одломка, у којима је дат патријархов говор, препун архаичних ријечи, па је и то могло утицати на писца да у споменути пасус, који нема ни једнога архаизма, убаци баш овај „брады“ да се не би створио сувише јак јаз између старог и новог. Овај примјер потврђује мишљење да су црквенословенизми давани онда када се радило о људима старе традиције и углавном непријатељски расположених према Петру I. Али то не значи да ће увијек бити црквенословенизам. Као што смо видјели на 220. страни, аутор дјела знао је и у веома сличним ситуацијама употребити у једном случају црквенословенску, а у другом руску ријеч. Чини нам се да је вриједност Толстојеве лексичке стилизације, баш у томе што она није шаблонска, праволинијска, тоталирана, већ је умјерена, флексибилна и у својеврсном преплитању са савременим језичким изразом. У даљем излагању видјећемо како је стилизација довела до стварања читавих синонимских низова, са застарјелим и данашњим

лексемима. Дакле, примјер с „борода“ показује да писац није досљедно спроводио стилизацију. Ово потврђују и остали случајеви с „борода“, случајевима у којима се могао дати и црквенословенизам. Запажамо да „борода“, ако се може тако рећи, није социјално омеђена, јер се употребљава када се ради о лицима различитих друштвених слојева: Циганин (180), Иван Бровкин (223, 225), козаци (242), поп (298), кнез Ромодановски (304), думски писар (327, 330), пустињак (331, 333) итд. Интересантно је да се наведени примјери налазе у ауторовом језику, мада их има и у дијалогу (рецимо, на 281. страни).

Кононова разлог употребе „брады“ налази у могућности да се помоћу њега искаже ауторов ироничан однос према бољарима (4, 6). Нама се чини да тај разлог, мада прихватљив и очит, није главни, јер ту исту иронију, ако не и у веој мјери, налазимо и на 220. страни, па ипак стоји „борода“. Мислимо да је више у питању контекст, окружење, а мање сама жеља да се архаизмом постигне иронија.

У вези са брадом у оно доба била је позната Петрова акција под називом „брадобритие“, што је он увео послније повратка из западне Европе као један од начина модернизације Русије и европеизације изгледа и одијевања руског човјека. На стр. 288. описана је сцена бријања брада бољарима, којом цар непосредно руководи. Ситуација је трагикомична, пуна ироније, али и поред тога од маказа за стрижу оваца пред цареве ноге нису падале „брады“, та „древна љепота“, већ „бороды“. Али зато је он намргођеном бољару, што се сав тресао, пружио повећу чашу вотке, попраћајући то говором у коме иронију појачава једним другим црквенословенизмом — „власы“:

— Выпей наше здоровье на многие лета... И Самсону *власы* резали... Откуда брадобритие пошло? Женской породе оно любезно, — сие из Парижа.

Овај архаизам наћи ћемо још једном на 332. страни. Ситуација је сасвим другачија. Претходни случај има свјетовни карактер, док ће овај бити потпуно у религиозном контексту. Наиме, обављајући службу за вјернике у некаквом подземљу, пустињак је вјерницима говорио о томе како је „спасавоа душу“ у стану пустињака Нектарија и како му је овај тијело изнуравао:

И не только древом всяким, но и железом, и камнем, и за *власы* рваньем, а ино и кирпичом смирял.

Ово је типична реченица једног пустињака и сасвим је јасно да је црквенословенизам употребијен за опонашање начина изражавања човјека који једини смисао живота налази у вјери. У роману нам није тешко наћи ситуације у којима ништа неће бити вјерско и гдје ће стога, дакле онда када се ради о свјетовној тематици, свакодневном животу, стајати савремени неутрални лексем „волосы“. Рецимо:

В кабаке становилось все шумнее и жарче, бухала обитая рогожей дверь. Спорили пьяные, у стойки качался один, голый по пояс, без креста, молил — в долг чарочку... Одного выволокли за *волосы* в сени и там... били, должно быть, за дело... (302)

Можемо навести и низ сличних примјера (нпр. на стр. 359, 298, 318, 368, 369, 392, 395, 410, 423 итд.).

Дакле, у високом стилу изражавања (који може имати и ироничан карактер) и у религиозном контексту даје се црквенословенизам, а за означавање косе у ситуацијама из свакодневног живота примењује се савремена ријеч.

И црквенословенизам „г л а в а“ има слично обиљежје, односно припада високом стилу и у вези је са култном темом. Василиј Васиљевич Голицин разговара са Де Невилом, странцем који је управо допутовао из Варшаве. Разговор се води на латинском, а у роману је то на руском. Све је на високом нивоу, и одјећа, и изглед просторије, и тема, и сама комуникација. Нижу се велике мисли изражене адекватним ријечима. И тако ће у једном тренутку Голицин Де Невилу:

Английский народ сам сокрушил несправедливые порядки, но в злобстве дошел до великих преступлений — коснулся главы помазанника. Боясь сих ужасов, мы жаждем блага равно всем сословиям (64).

У значењу „човјечија глава“ овај архаизам нисмо више нашли у дјелу, али зато налазимо два друга: „црквена купола“ (308, 385, 298, 402) и „поглавље у књизи“ (396...). Дакле, ово је један од оних семантичких архаизама који дају посебно обиљежје лексичкој стилизацији. У ткиву романа може се наћи доста примјера са савременим паром „голова“, рецимо на стр. 178, 227, 235, 242, 279, 298, 320, 324, 327, 331, 333 и сл. Запажамо да је понегдје немогуће употријебити црквенословенизам (контекст не дозвољава). Такав је случај са оваквом реченицом:

На ином церковном дворе поп не начинает обедни, задрав бороду, кричит звонарю „Вдарь в большой, дура-голова, вдарь громче...“ (298)

Ријеч „д е с н и ц а“ налазимо само на једном мјесту:

Карл появился в сенате, не сняв охотничьего кафтана, — с надменной рассеянностью выслушал отеческие речи о деснице божьей, занесенной в этот час над Швецией, о благоразумии и добродетели (456).

Исти је случај и са црквенословенизмом „д л а н б“:

— Порфиша, рыбањка, положи уголек в кадило, радуйся с молитовкой, — проговорил старец. Хроменький Порфирий снял кадило с деревянного гвоздя, заковылял к печи, раздул уголек в кедровой смоле, с лобызанием *длани* подал старцу (404).

Савремену ријеч „ладонь“ сусрећемо доста често (450, 456, 460, 463, 504, 526, 583, 603, 614, 624, 627, 660, 663) и то онда када се казује о свјетовним стварима.

Архаизам „л и к“ Чхиквадзе сврстава у групу ријечи повезану са хришћанском религијом (15, 8). Ријечи овога типа, каже он, писац употребљава јер одражавају религиозни поглед на свијет. Нестеров у синонимски низ убраја „лики“ — „образа“ — „иконы, изостављајући четврти са значењем „лицо“ (6, 26-27). А „лик“ се једином у роману даје у овом посљедњем значењу:

В Успенском соборе отходила обедня... На царском месте под алым шатром стояла Софья... Софья по крайней мере понимает державный чин. Под ногами, чтобы повыше быть, скамеечка. Лик покоен, ладони сложены на груди, и руки, и грудь, и плечи, уши, венец жарко пылают камнями. Будто — сама владычица Казанская стоит под шатром... (125).

Поређење Софије са казанском мајком божјом условило је употребу црквенословенизма. Иначе, „лик“ у значењу „лик човјека“ налазимо десетак пута (најчешће је то лик на икони), а два пута одговара ријеч „икона“.

И „о ч и“ спада у ону групу ријечи која је била у оквиру високог стила изражавања из прве половине XVIII вијека. Стога, тамо гдје се опонаша такав начин писања, говорeња и сл. или елементи таквог језика продиру у пишчев језик у форми неправог управног говора (а и то вид имитирања), наћи ћемо „очи“, док у ситуацијама које нису ни свјетлост, ни религиозно обојење, дакле у свакидашњици имаћемо „глаза“. Свакако „очи“ ће бити социјално маркиране — за лица из виших друштвених слојева. Обично је то цар, затим Василиј Васиљевич Голицин, Софија, Иван Артемич Бровкин (онда када је већ постао угледна личност) и др. Али то не значи да ће увијек када се говори о високој личности бити употријебљен црквенословенизам. Напротив, имамо низ примјера који показују баш супротно. Тако је Лесфорт са запрепашћењем гледао у „глаза“ Петра (200), цар је блистао „глазми“ (203), у великој плачу Јевдокија лактом прикриваше „глаза“ (177), Петра је крај мачине постеле посматрао „глаза“ што бијаху без живота (206), а цареви тај мршави дјечак, имао је високо чело и „глаза“ која се нису осмјехивала (207) итд. Значи, присуство угледне личности не мора значити обавезну употребу црквенословенизма — све зависи од ситуације. И да видимо који су то случајеви.

У соби сједи царевна Софија и као по ко зна који пут размишља о томе како је она, царска кћи, осуђена на вјечно дјеловање и колико је таквих као она преживјело бесплодан живот и уснуло под манастирским плочама. Али утјеха је кнез Василиј Васиљевич Голицин:

И свет *очей*, Василий Васильевич прекрасный, не муж какой—нибудь с плетом сапожищами, возлюбленный со сладкими речами, любовник, вкравчивый и нетерпеливый... Ох, грех, грех! (35).

Тај њен љубавник нешто касније отићи ће у ратнички поход и из њега се вратити нимало славно:

Бесславный воитель Голицын, мрачный, как ворон, сидел у себя в палате обитых медью, допускал перед *очью* одбого Шакловитого да Сильвестра Мавеева. Все понимали, что сейчас либо ему уходить от дел со срамом, либо кровью добывать престол (123).

Исти тај кнез из самог похода, сазнавши да се његовом кримском походу у Москви смију и да му је чак и његов бивши заштитник патријарх Јоаким окренуо леђа,

писал Шакловитому тревожные письма о том, чтобы недреманным *оком* смотреть за Черкасовым, да смотрел, чтобы патриарх меньше был наперку у Софии. А что до бояр, — то извечно их древняя корысть засела, на великое дело жалась гроша от себя оторвать...“ (78).

А Андреј Андрејевич Виннус, царев секретар, овако Петру представља набог трговца:

Вологодский купчина, Иван Жигулин, самолично привез челобитную, мол допустить перед *очью*... (203).

Нешто касније наилазимо на сцену у којој кнез Роман Борисович Буј-
носов, сједећи само у рубљу на крају кревета, сјећа се шта је у пријашња
времена у то доба радио:

Каждое утро, во всякую погоду, ехал Роман Борисович во дворец — когда
государевы светлые *очи* (а после — царевнины *очи* пресветлые) обратятся
на него. И не раз того случая дожидался... (304).

А времена су се брзо мијењала. Цар више није у Кремљу — он је пуст:
Стеснилось сердце у Романа Борисовича. Опустело место сне, пресветлых
очей нет, что вон в том окошечке царском теплились, как лампы во славу
Третьего Рима. Скучно! (313).

Промијенио се и Иван Артемич Бровкин. Захваљујући сину, од обичног
човјека из народа постао је упливна личност. Његови бивши кумови,
пријатељи и сусједи — сељаци дођоше једном код њега па га почеше
загледати:

Иван Артемич сидел на лавке, руки засунул под зад. *Очи* — строгие, без мига-
ния, портки тонкого сукна, сапоги пестрые, казанской работы, с носками —
крючком... (223).

Негдје у исто вријеме на обали Москве свијет је посматрао како спаљују
на ломачи неког Нијемца због вјере. Људи су гледали и коментарисали:

— Гляди, *очами-шо* сверкает, — страх-то!.. (183).

А када је Петар почео оштро ломити старинске обичаје појавиле су се
гласине о томе да се близу Виг-језера неколико стотина људи спалило,
да се над пожаром отворило небо и видно се стаклени небески свод и
пријесто са господом, са чије десне и лијеве стране бијаху старци и херу-
вими — „двомя крылы летаху, двомя *очи* закрываху, двомя же ноги“
(417).

Ето, то су ситуације у којима се употребљава црквенословенизам
„очи“. Видимо да се само у посљедња два случаја ради о црквеној тема-
тици (Нијемца због вјере спаљују и они што гледају осјећају некакав
мистичан страх; небо које се отвара је вјерски мотив). У свим осталим
нема ничег религиозног, ради се само о опонашању високога стила, а
примјери су углавном стављени у ауторов језик у облику неправог уп-
равног говора: Софија размишља о своме вољеном кнезу и у опис тих
размишљања убачен је њен израз „свет очей; романописац не даје
цијело Голициново писмо Шакловитом, већ га препричава, при чему
очито задржава неке ријечи и изразе, као „недреманное око;
эмотивна размишљања Романа Борисовича о новим временима, цару и
његовим очима такође су дата у неправом управном говору; а пред сеља-
цима бивши сусјед Иван Артемич сада је некако висок и свечан — отуда
„очи“, а не „глаза“.¹

Наш би закључак био: црквенословенизам „очи“ употребљава се
из два разлога: 1. ради опонашања високога стила изражавања или
2. што га условљава религиозни контекст.

¹ За овај примјер Степанова каже да је немотивиран ближим контекстом јер
се налази у непосредној близини са ријечју која је несумњиво, са гледишта савременог
језика, другог стилистичког нивоа (12, 24). Она има у виду то што се једно до другог
налази црквенословенизам „очи“ и ријеч „зад“. Али ово стављање једне крај друге
ријечи различитих стилова такође је била особина језика 18. стољећа; па је и то дно
лексичке стилизације.

За разлику од претходног, црквенословенизам „плоть“, у
оним примјерима које имамо, не налазимо ван религиозног окружења.
Андреј Голиков долази пустињаку Нектарију и овај га пита:

Что хочешь: душу спасти или *плоть*? (331).

Голиков затим прича:

И душу мою спасал, а *плоть* умерщвлял...

На 403. страни опет су иста лица, а ту су још и сељаци:

Старец не жаловал буйной *плоти*.

Мало даље Нектариј грди Алексеја Голикова:

Собака, дура! То бес был, не я. А ты обрадовался! Вот она, *плоть* окаянная!
Тебе бы за ложку меда царствие небесное продать (406).

А на 411. страни описује се сцена сакљивања вјерника у сектанском
храму — Петрови су војници ударили у врата, желећи да их отворе, а
Нектариј је говорио:

Слышите! Царь Петр — антихрист во *плоти*.

Касније ће се Голиков сјехати свих тих догађаја, у којима је Нектариј
био централна личност:

Но — между прочим — маленьким, но не таким, как его когда — то учил
старец Нектарий, — не смиренным червем, жалкой *плотью* чувствовал он
себя (632-633).

Сјетио се и пијаног црквењака, који га је упутно пустињаку Нектарију:

Он и уговорил тогда Андрея искать райской тишины, идти на львиное тер-
зание *плоти* к старцу Нектарию... „Чудаки! — прошептал Андрей. — *Плоть*
терзать (633).

Примјер ћемо наћи и на 110. страни.

Овај црквенословенизам употребљавао се у XVIII вијеку у висо-
ком слогу у правом значењу, а, ето, видимо да је и овдје исто. Њему је
синонимична ријеч „тело“, која такође постоји у роману (рецимо, у го-
вору пустињака на стр. 363. друга књига, има и „плоть и „тело“), а би-
ла је и у оно доба.

За „уста“ Замкова, на основу споменика — црквених и свјетовних
— из средине 18. стољећа, тврди да је један од фреквентнијих црквено-
словенизама (3, 188). Стога није ни чудо да га имамо и у роману, мада
овдје није тако чест — нашли смо свега седам примјера. Запамтамо да
се и овај архаизам у употреби ничим не разликује од претходних — у
питању је опонашање високога стила, који понегдје има и вјерско оби-
љежје, и то означава лица из виших слојева друштва (цар, бољари
царица) и из религиозних кругова (пустиняк). Ево примјера:

Ждали этого давно: у царя была чинга и пухли ноги... Одно время он что-то
шептал, не могли понять — что? Немец нагнулся к его бескровным *устам*
Федор Алексеевич невнятно, одним дуновением произносил по-латыни вирши
Несоменно, царь был без памяти... (15-16). Наталья Кирилловна, как роз
осенью, расцвела в лавре: пятнадцать лет жила в забросе, и вот снова пихаются
локтями великородные князя, чтоб поклониться магушке царице; бояре, около

ничие в *успѣа* смотрят, чтоб кинуться за делом каким-нибудь... В келе у нее сидели бояре: ближайший из людей, бывший еще при младенце Петре в поддьяках, Тихон Никитичев Стрешнев, на *успѣах* блаженная улыбка, бровями занавешены глаза, чтоб люди зря не судили: лукав ли он, умен ли... (143-144). —И вы,—говорил он (патриарх цитира рјечи старовјерца Кулмана на ислѣживању) на допросе, слепы: не видите,—моя голова в снѣгѣ и *успѣами* говорит святой дух...“И приводит тексты из прелестных учений Якова Бема и Христофора Бартута (у фусноти писац објашњава да су они аутори мистичних дјела) —174. Гатара Воробѣиха пита царицу Јевдокију: А еще о чемъ гадать-то? Вижу, краса неописуемая, затаенное на *успѣа* просится... Ты — на ушко мне, царица... (176). Пустыняк Нектариј говори: Мне этого не надо, мне ангел росой райского *успѣа* освежает (405). Теплого изблюю из *успѣа*! Горячего хочу! Не овец гоню в рай, — купины горящие! (410).

Роман садржи доста примјера са савременом ријечју „рот“, често баш за ознаку људи из високога друштва, нпр. царица Јевдокија (178, 207), Гордон (234, 282), Лав Кирилович Лефорт (206), царевич (207), Мешиков (209), патријарх (211), Иван Артемич Бровкин (226), бољари (288), Петар (290) итд. Можда је у случајевима када је могао дати архаизам, писац одустајао од тога због опасности да језичко ткиво романа сувише не оптерети великим бројем црквенословенизама, па отуда и појава да за исту личност имамо оба синонима.

За означавање дијелова човјечијег тијела А. Н. Толстој није узео све оно што му је нудио XVIII вијек. Замкова наводи да су средином 18. стољећа у саставу високога слога литературе класицизма били и ови црквенословенизми: *вѣжды* (веки), *вѣля* (шея), *зеница* (зрачок), *ланиѣа* (щека), *миѣица* (рука), *ѣерси* (грудь), *рамо* (плечо), *сиѣойа* (нога), *уд* (член), *успѣине* (зуби), *чело* (лоб), *чресла* (поясница) — 3, 127, а ми не искључујемо могућност да неких од ових нема и у Толстојевом роману, мада ми нисмо открили. Али при опонашању није потребно ићи на свеобухватност, цјеловитост. Довољно је дати низ типичних примјера па да се добије права слика. Тако је и овдје — помоћу поступка лексичке стилизације читалац може да добије јасну представу о томе како су у 18. вијеку ондашњи људи називали поједине дијелове свога тијела.

Средином XVIII стољећа Замкова не налази много црквенословенизама и за именовање конкретних предмета. Вјероватно је томе допринио и продор страних ријечи, па можемо претпоставити да их је у почетном периоду продора, дакле у Петрово доба, било нешто више. И у роману „Петар Први“ не налазимо велико богатство.

Од лексема за називање *м а т е р и ј а л н и х* ствари навешћемо следеће: врата, древо, купина, прах, зеркало, злато, брашно и риза.

Први од споменutih налазимо три пута и у сва три случаја потпуно је у религиозном окружењу:

На Красной площади он бросил раздувающего боками коня подскокнвшим нищим и кинулся... в Казанский собор, где обѣдно стояли верхние бояре... Ромодановский стоял впереди всех на коврике перед деревянными царскими вратами... (280). Дакле, овдје се ријеч „врата“ налази у оквиру израза „царские врата“. Нектариј постојано понавља: „Антихрист пришел к *вратам* мира, и выблудков его полна поднебесная. И в нашей земле обретается черт большой, ему же мера — ад преглубокий“ (406). Наталија прича Катарини: — У матушки в молодости прав был веселый, беспечный, пылкий... Понимаешь?... Про него

чего только не плели Софьины-то приспешники да блудолизы... А разве можно ее винить? По-старозаветному — все грех, что ты женщина — и то грех, — сосуд дьявола, адовы *врата* (642).

Изађе ли пак радња из вјерске тематике у свакодневницу, појавиће се данашња ријеч „дверь“:

Заскрипели старые лестницы, застонали ржавые петли давно не открывавшихся *дверей*... Началась беготня по всему дворцу (646). Князь-кесарь был в разряде оружейных дел. Гаврила не стал спрашивать — можно ли к нему, проткался к *двери*, кто-то его потянул за кафтан: „Куда, куда, нельзя!“ (641). ...графиня выбежала в сени, отворила *дверь* на улицу... (675). Таквих примјера има доста.

Дакле, употреба овог црквенословенизма потпуно је религиозно обојена.

Архаизам „древо“ налазимо и у свјетовном контексту. Погледајмо. Андреј Голиков прича Феђки како у њему тиња велика умјетничка снага:

Федя, мне под Нарвой рассказывал крепостной человек Бориса Петровича про итальянскую страну... Про живописцев... Как они живут, как они пишут... Я не успокоюсь, рабом последним отдамся такому живописцу — краски тереть... Федька, день просветлел и померк, а у меня на доске горит вечно... Стоит ли *древо*, — береза, сосна, — что в нем? А взгляни на мое *древо* на моей доске, все поймешь, заплачешь... (521-522).

Споменемо ли језик старог пустыњака Нектарија, знамо одмах да ће употреба ријечи бити вјерског карактера:

Коромыслом, на чем ушаты с водою носят, тем *древом* из ноги моей икра выбита, чтобы ноги мои на послушание готовы были. И не только *древом* всяким, но и железом, и камнем... (331-332).

А што се тиче савременог еквивалента „дерево“, тога има стварно много (рецимо, стр. 415, 420, 421, 439, 441, 453-3², 473, 504, 656...).

За назив биљки, растиња постоји само један примјер. На 410. страни умјесто данашње ријечи „куст“, која је била и у XVIII вијеку синоним црквенословенизму, дат је архаизам „к у п и н а“:

„Горячего хочу! Не овец гоню в рай, — *кущны* горящие!..“ (410).

Опет су то Нектаријеве страшне ријечи.

За овај црквенословенизам Замкова каже да је доста риједак у споменицима (3, 189), а ево и у роману није баш фреквентан.

И „п р а х“ није много коришћен. Толстој га је употребио када је говорио о томе како Петар и кнез-цезар улазе у спремниште Уреда за тајне послове, у који нико није тридесетак година крочио ногом, па да би истакао ту старост, непротицање времена, патину давнине даје ријеч из високога стила (пишчев је језик):

Паутина, *прах*. На полях вдоль стен стояли чеканные, разноразные сандоны — времен Ивана Грозного и Бориса Годунова (508).

Дакле, овдје значи „пыль“, а управо у односу на ову руску ријеч „прах“ је био црквенословенизам и припадао је високом стилу, док је средином 18. вијека био стилски неутралан са значењем „остатки усопшего“ (3,

² Цифра иза цртице означава број нађених примјера на датој страни.

62). Замкова наводи и примјере из дјела Прокоповича, Ломоносова и Муравјова (нпр. од првог аутора: „Земный неприятельский приход издали слышен, ... не видно дыма и праха“).

Интересантно је преплитање „з е р ц а л а“ и „резкала“. Прва ријеч је црквенословенизам, синоним савременом пару „зеркало“. Анализирајући разлоге употребе једног и другог облика, дошли смо до следећег закључка: црквенословенизам се употребљава ако се говори о огледалу зидних свијећњака³

За окошком несло колючую пыль, мотались голые ветви. Здесь было тепло. Убранство стола, довольные лица гостей, огоньки каминя уютно отражались в *зерцалах* стенных подсвечников (370). Зажгли свечи в стенных подсвечниках перед *зерцалами*. Налили вино в хрустальные кубки (375). В высокой комнате пахло сырой штукатуркой, на белых стенах горели свечи в трехсвечниках с медными *зерцалами*, горело много свечей... (571).

У овим осталим случајевима стоји „зеркало“, најчешће кад се неко огледа у њему:

Санька, мазнув отца губами, кинулась к *зеркалу*, начала вертеть плечами, пышными юбками, цвета фрезекраза, оглядывая новое платье... Не могла оторваться от *зеркала*... Санька отошла от *зеркала*, прищурилась, подняла пальчик... (378). Король Карл... причесал коротко остриженные волосы, — не глядя в *зеркальце*, поднесенное ему бароном Беркенгельмом (583). Король подошел к *зеркалу* и задумчиво стал разгисывать свое — несколько осунувшееся лицо (589). Пани Анна с юного девичества... мечтала о необыкновенной жизни. Для этого стояло только поглядеть в *зеркало*: хороша, да не просто хорошенькая, а с перчиком, умна, остра, резва и неутомима (619). Наталья взглянула на... четырехугольное тусклое *зеркальце* на стене... (642). *Зеркало* каминя отражало снежный свет (388).

Читаоци није тешко да разумије шта значи „зерцало“ не само због звуковне стране сличне „зеркалу“, него и зато што се ова ријеч у савременом језику употребљава у пренесеном значењу за ријеку, језеро и сл. чија је површина мирна и равна.

Разн. врсности лексичке синонимије црквенословенизма и руских ријечи у роману доприноси и ријеч „р и з а“, која, као и у XVIII столјењу, по значењу одговара ријечи „одежда“, од које се разликује јасном религиозном обојеношћу:

Вскоре там загорелись под косым солнцем поповские *риз*ы (283). Царь с ближними, с князем-папой, старым беспутником Никитой Зотовым, со всепутейшими архиепископами, — в архидьяконской *риз*е с кошачьими хвостами, — объезжал знатные дома (416). Иван Артемич Бровкин, соизвот слез, повторял: „Слава, слава...“. По онду его сторону президент Митрофан Шорин самозабвенным голосом подперал хору, по другую Алексей Свешников цыганскими глазами так жадно ел золото иконостаса, *риз* и венцов, будто вся это мощь была его делом... (471). Пастыри, начальники, мытари, гремящие златом, все надели *риз*ы свирепства своего... (184). Понегдје има и проијје (стр. 416).

У посљедњој реченици запажамо још један црквенословенизам из ове групе — то је „з и л а т о“. Ово је, иначе, једини случај употребе у „Петру Првом“, а дат је у оваквој ситуацији у току спаливања Нијем-

³ Мада и то није досљедно, што показује и овај примјер: „Август резко поставил заженный канделябр перед *зеркалом* среди пуховок, перчаток, флаконов с духами, — одна свеча упала и погасла“ (445),

ца због вјере Овдоким гласно и без страха говори Јуди да није у реду што људе спаљују због њихових религиозних опредељења, да народ у мукама живи, да не треба тражити истину (слиједи поменути реченица) и да треба бјежати у шуме. Ријеч „злато“ често сусрећемо у роману (185, 209, 259, 316, 376, 368, 447, 449, 455 итд.).

Споменимо, на крају, „б р а ш н о“, а по обичају у вези је са Нектаријем. Голиков говори:

Кушали мы в пустыне вместо хлеба траву папоротъ, и кисллицу, и дубовые же луди, и с древес сосновых кору отымали и сушили и, со рыбою вместе исто ложили, — то нам и *брашно* было (331).

Као што видимо, одговара ријечи „пицца“.

Сљедећа група црквенословенизма означава а п с т р а к т н о п о ј м о в е. Овдје нећемо говорити о изведеницама (творба ријечи по црквенословенским узорцима у XVIII вијеку била је доста широка) већ ћемо нешто рећи о оним што пишу изведене а чиниле су у оно доба невелику групу ријечи (3, 133), па их ни у роману нема много.

За означавање појма „живот“ у дјелу постоји читав синонимски низ застарјелих и савремених ријечи: „жизнь“, „мирской“, житие“ „живот“. Задржимо се мало на овој посљедњој, која је семантички архаизам и у савременом језику има сасвим друго значење („стомак“)

За употребу црквенословенизма „ж и в о т“ у значењу „жизнь“ можемо рећи да је ограничена на случајеве када се ради или говори о томе да за некога или нешто треба живот жртвовати (у овом значењу једино се и задржао у активном лексичком фонду), као и ондје гдје постоји страх за живот, дакле, при опонашању високог стила. Мазеп ујвјерава Голицина да је он за московског цара:

Мы, малороссы, люди простые, за великое дело не жаль нам и *живой*ы отдать, (82). Тихон Стрешнев сказал: А нам, бояре, *живой*ы должны положить за гроб господень поруганный да государеву честь... (220). Президент Шорин зажмурился, вздохнул: — А уж мы, кажется, *живой*ы готовы положить, после днее отдадим... (382). Старец сорвался — поглядеть, не схоронился ли за печью послушник, — страха ради *живой*а своего... (409).

Петар улази у дворану Уреда за тајне послове, деценијама затворену

У дальней стены были дубовые низенькие шкафы с коваными замками (шкафам не то что прикасаться, но и любопытствовать — какие такие хранят в них дела — запрещено под страхом лишения *живой*а). Сторож принес железном подсвечнике свечу (507).

Али овај лексем налазимо и у осталим значењима. Тако на стран 227. значи „брюхо“ — Иван Бровкин говори:

Чад, Александра, — позвал он жалобным голосом, — выдь к нам... Алеш сходи за сестрой... Не в нужном ли она чулане сидит, — *живой*ом скорби это забыл, простите... Приведу невесту (227).

Ово Бровкин говори када цар долази код њега да проси кћер за Волкива. Наш је преводилац то превео као „трбух“.

у сфери спекулација и претпоставки, пошто конкретна ситуација не даје довољно материјала да бисмо имали тачан и аргументован одговор.

Нашли смо низ примјера гдје се говори о здрављу руског царя или неког страног државног главара и посланика а дата је савремена ријеч „здравље“. Приликом преговора у Турској Хасан-паша упита „про здравље царя“. Корнелиј Крејс одговара да је цар здрав и упита „про здравље султанског величества“ (348). Касније су руски официри отишли до неких европских посланика „спросити о здравље“. Холандски и француски посланици су захваљивали на пажњи и „поили за здравље царя“ (354). Када су Ани Монс дошли у госте виђени странци хер Јохан Паткул, Кенигсек и други, она је, пружајући чаше с вотком, „спросила каждего о здравље“ (369). А ковач Кондратије говори цару Петру:

Всего у нас вдоволь. Осенью наварим браги, такой крепкой — обруча на бочках трещат, да и выпьем твое, государь, *здоровье*“ (627).

И сам Петар на једном месту каже:

Ну, выпей мое *здоровье*, Андрей Денисов (525).

Примјера има још (рецимо, на стр. 469), али и ово је довољно да закључимо: тамо гдје је могуће написати „здравље“, гдје се осјећа високи стил изражавања, аутор дјела често ипак узима савремену ријеч „здравље“. А када је све свакодневно, обично, кад нема ничег високог, ни у сцени што се описује, ни у језику, јасно је да ће бити „здравље“ (стр. 311, 385, 387...),

И примјер означавања појма „здравље“ показује да лексичка стилизација у „Петру Првом“ није никакав калуп, шема, шаблон, по коме би се употребљавали црквенословенизми и уопште архаизми. Осим тога, овим поступком језик романа добија на богатству и разноликости, а садржај на историјској аутентичности.

Црквенословенизам „г л а с“ риједак је у дјелу. Постоје два мјеста у роману на којима га налазимо — у оба случаја у вјерском контексту. На 110. страни говори се о свадби Петра и Јевдокије:

Повели вокруг аналая. Он зашагал стремительно, Евдокия подхватили сва хита то бы упала... Обращались... Поднесли к целованию холодный мрачный крест. Евдокия опустилась на колени, припала лицом к сафьяновым сапогам мужа. Подражая ангельскому *гласу*, нараспев, слабо проговорил митрополит: — Дабы душу спасти, пообает бо мужу уязвлити жену свою жезлом, ибо плоть грешна и немощна...

Андреј Денисов причао је како је на ријечи Вигу живио пустињак, који је побјегао од „антихристове саблазни“:

Было ему видение: огонь и человек в огне и *глас* Прельщенный, погибаю навеки...“ (356)

И овдје није увијек у религиозном окружењу употребљен црквенословенизам. На страни 330. једино је, чини се, и могао написати „голоса“:

Велев быть на нищем месте, где пели *голоса*. Горячо пахнуло воском и ладаном. Человек тридцать и более стояло на коленях на скобленном полу. За бархатным аналоем читал кривоплечий человек в черном подряснике и скуфье.

Вјерски је контекст такође на стр. 331, 404, 410, 412, 413..., док је „голос“ у свјетовној тематици на 227, 343, 370, 394, 411.

Из ове групе споменуто још „б л у д“ (у значењу „половое распутство, разврат“). Имамо само један примјер. Мењшиков објашњава Петру како је Шерематјева укорио што је, поред жене и дјеце, почео да живи са лијепом заробљеницом (будућом царицом Катаринином):

Да еще как Петр Алексеевич на твой *блуд* взглянет...“ Припер старика (537)

Овај црквенословенизам, по ријечима Замкове (3, 37), у Рјечнику Руске академије из 1794. и 1796. нема руски синоним, већ се објашњава као „грех против седьмой заповеди“. Пошто смо нашли у „Петру Првом“ само један примјер, нисмо тражили савремени синоним овог архаизма.

Писац понегдје црквенословенизмом означава и мјесто. Тако ће врт назвати „вертоград“, град „град“, а манастир „обитель“.

Овај последњи нешто је чешћи. У значењу „манастир“ употребљен је дванаест пута (35, 357-2, 400, 406, 408, 420, 523, 524-2, 525-2) при чему се у девет случајева ради о одбјеглим старовјерцима. С друге стране, запажамо да савремену ријеч „монастырь“ не налазимо кад писац говори о расколницима (изузев ако су они опсјели неки „монастырь“). То би значило да се овај синонимијски пар стилски разграничио према карактеру вјероисповијести — тамо гдје су старовјерци, ту је и „обитель“; ако је ријеч о неком манастиру или нововјерцима, имаћемо „монастырь“ (који, иначе, расколници одричу). Али на стр. 35 Софије каже:

Все святые *обитали* обойду пешком.

На једном мјесту „обитель“ је у фигуративном значењу „пребивалиште“ (говори се о Москви, па се каже да је она „пребивалиште правога хришћанства — 420).

Црквенословенизам „г р а д“ не налазимо самостално без одређенице „стольный“. Од примјера које имамо два се односе на Петрову младалачку заносе и игре. Наиме, једне године у прољеће ради одржавања војничких игара и забаве у Прешпургу је изграђена мала тврђава с осмоугаоним дрвеним кулама и бусом покривеним бедемима, на којим су били постављени топови. Ово утврђење Петар је назвао „стольный град Прешпург“, а за његова краља одредио Фјодора Јурјевича Ромодановског (под именом Фридрихус). Истовремено основана је још једна пријестоница, али у њеном називу није било „града“ — она се звала „стольный город“. Разлика у називу, можда, долази отуд што је краљ прве пријестонице био позната личност (кнез Ромодановски), док је „польски краљ („стольного города“) био Иван Бутурлин, пијаница злурадник и подмитљивац, па се некако његово краљевство није ни могло означити ријечју из високог стила. Отуда у истом одломку на стр. 189. налазимо и „град“ и „город“, а пошто се на 163. говори о Прешпургу, имамо „град“.

Трећи примјер није ни у каквој вези са Петровим забавама. У стољетним шумама за Оком сакати Овдоким увече би својој омањс

дружини често причао о давним временима. Тако је једном приповиједао о устанку Стењке Разина и о неком писму крвљу написаном:

Сказано в ней: пощади чтобы не было, — всех богатеньких, всех знательных с поместьями, городами и посадами, со *стольным градом* Москвой — сделать пусто... (216).

Дакле, у истој реченици имамо и „град“ и „город“.

У Овдокимовој причи налазимо још један црквенословенизам — то је „в е р т о г р а д“, који је синонимичан савременој ријечи „сад“. Овдоким обећава својој дружини да ће их одвести на ријеку Вигу у расколничко склониште:

Преведу вас в тот сумеречный *вертоград* потайными дорогами, и там мы, ребяташки, отдохнем от злодейства... (216).

А на 127. страни Силвестер Медвједев говори о томе како је патријарх Јоаким дволичан, глуп и слаб и како је потребно имати млада и учена патријарха, па ће тек тада црква цвати у радости. Писац то овако каже:

Надо патриарха молодого, ученого, чтобы церковь цвела в веселье, как *вертоград*...

Поред ових, у роману постоје и други црквенословенизми. Тако ћемо наићи на лексеме који означавају породичне односе — „о *т* и *р* о *к*“ (31, 34, 95, 101, 103-2, 172, 403, 564), „ч а д о“ (2, 5, 6, 19, 38, 227, 303, 331, 335, 415)⁴, затим низ глаголских именица као „б л а г о д е н с *т* и - в и е“ (448), „б р а д о б р и *т* и и е“ (288), „л о б ы з а н и е“ (404). Ове су задње доста ријетке, а налазе се или у црквеном контексту или у неком дијелу с високим стилем.

За ову посљедњу констатацију можемо рећи да се односи и на црквенословенске глаголе „л о б ы з а *т* и *ь*“ (304, 422), „*р* е с *т* и а - в и *т* и *ь* с я“ (17), придјев „с у *ц* и *й*“ (227) и прилоге „в е л *ь* м и“ (517, 576), „о *ш* у ю“ (417) и „о д е с *н* у ю“ (417). Прилог „з е л о“ интересантан је по томе што се свих седам примјера налазе у Петрову језику (у дијалогу или у облику неправог управног говора):

— Гутен таг, майне хершафтен, — проговорио юношеским баском. (Лефорт уже летел к нему, перегнувшись, одна рука вперед, другая коромыслом — на отлете.) *Есть зело* хочется... Идем, идем к столу... (167). Не могу, — сказал, заикаясь, — *зело* тороплюсь... Да и время позднее... Назад когда из Голландии поеду, тогда разве... (261). На ином дворе у нас в Москве просторнее... А взять метлу да подмести двор, да огород посадить *зело* приятный и полезный — и в мыслях ни у кого нет... (267). Какой ни наденъ парик, — за королем Августом не угнаться: *зело* пышен и превеликолепен... А мы — в кузнице да на конюшне... (369). Петр Алексеевич, положив руки на стол и вытянув шею, озираясь, громко говорил: „Вижу — *зело* одолевает нас Ивашко Хмельницкий, не было бы конфузии“ (534). Инженера Коберта он отослал в большой обоз за то, что хотя и ученый был мужик, но *зело* смиренный, — „а смиренных здесь нам не надо“... (656).

Ако и летимично погледамо „Писъма и бумаги императора Петра Великого“ (9) видјећемо да се цар Петар I често користи овим прилогом.

⁴ Преплићу се са савременим ријечима „дита“ (227, 310, 368, 619...) и „ребенок“ (354, 368, 436...).

Тако, на примјер, писмо Долгоруком од 15. јануара 1712. садржи н три мјеста „зело“ (9, 15).

О црквенословенским везницима (аще, бо, аки, яко, буде, дабы аще бы итд.) говорићемо на другом мјесту.

*

Као што видимо, у роману нема много црквенословенизама (на вели смо четрдесетак). Али и са тим релативно малим бројем Толстој довољно показује какав је био положај црквенословенског елемента лексички Петрова времена. Јасно се може запазити да су црквенословенизми ограничени на конфесионалне оквире и високи стил изражавања само једног дијела друштва (винних слојева), што је и иначе било карактеристично за почетак XVIII вијека. При томе они се диференцирају по конетксту на:

1. црквенословенизми у р е л и г и о з н о м окружењу. Неки о њих налазе се само у вјерском садржају. Такви су: *брашно*, *вертоград*, *врайша*, *глава*, *глас*, *десница*, *длань*, *лик*, *обитель*, *одесную*, *ошую*, *риза*. На основу материјала из романа види се да је највећи број црквенословенизама употребљаван онда када се говорило о старовјерцима (који су и у језику покушавали да се врате на старо стање). Нектаријев говор посебно обилује ријечима старе црквене традиције. У његовом изразу који је понекад дат и у облику неправог управног говора, црквенословенизми су оно по чему га одмах препознајемо. Наведимо неке: *врайша* (406), *длань* (404), *древо* (521), *куйина* (410), *лобызание* (404), *йлошь* (334, 406, 411), *усѣа* (405, 410), *чадо* (331). Андреј Голиков, док је био ураколничким редовима, био је под јаким језичквим утицајем пустињана Нектарија и осталих старовјераца, па и касније, када пође својим правим путем, далеки од религије, у његову говорну провлачиће се црквенословенизми *брашно* (331) *власы* (332), *древо* (331, 332), *жйиѣе* (330) *йлошь* (331). Затим Андреј Денисов (356, 357), Василиј Ревјакин (332) Овдоким (216) и све остале „антихристове жртве“ говориће сличне Нектарију и Андреју Голикову. Од нововјераца црквенословенска лексика највише запажа у говору патријарха Јоакима и Силвестра Медведа.

2. црквенословенизми в а н р е л и г и о з н о г окружења. С ријечи које једино налазимо у свјетовном контексту споменуто ов *брада*, *брадобрийиѣе*, *блуд*, *град*, *зело*, *здравие*, *зерцало*, *ѣрах*. Употребљавају их припадници високих кругова (дакле, социјално су омеђен у своје високом, свечаном или узвишеном изражавању).

3. црквенословенизми и у р е л и г и о з н о м и у свјетовном окружењу. Такви су: *власы*, *древо*, *живой*, *очи*, *усѣа* и др.

Стилизацијом једне од трију струја у језику онога времена ствар се разноврсност и живост језика романа — стварају се цијели синонимски парови, редови (за исти појам — неколико архаичних синонима) и н зови (застарјели и данашњи лексеми). Већина се своди на опозици

старо — савремено. Такви су: *брада* — *борода*, *браино* — *йица*, *вельми* — *очень*, *верйгоград* — *сад*, *власы* — *волосы*, *врайша* — *дверь*, *глава* — *голова*, *глас* — *голос*, *град* — *город*, *длань* — *ладонь*, *древо* — *дерево*, *живой* — *жизнь*, *здравие* — *здоровье*, *зело* — *очень*, *зерцало* — *зеркало*, *злайо* — *злой*, *лобызание* — *целование*, *лобызайть* — *целовать*, *обийтель* — *монастырь*, *очи* — *глаза*, *преславийсья* — *умереть*, *риза* — *одежда*, *усйа* — *рой*.

Значи, преовладају синонимски парови, док је синонимских нивоа, у односу на претходне, веома мало. Тако за појам „живот“ имамо: црквенословенизам — црквенословенизам — руски архаизам — савремену руску ријеч (*живой* — *жизнь* — *мирской* — *жизнь*).

У даљој анализи можда би се могао наћи још покоји (овдје, прије свега, мислимо на стране ријечи и њихов однос према црквенословеницима и руским ријечима).

О синонимским паровима праву слику добијамо помоћу статистичких података. Тридесет два црквенословенизма која смо анализирали, према нашим подацима, употријебљена су 90 пута, а то значи да један налазимо просјечно три пута у дјелу у размаку од 6,87 страна (роман има више од 670 страна). Или, ако сматрамо да једна страна има просјечно 280 ријечи, свака 1923. ријеч била би црквенословеницизм.

Ипак, ове бројке не можемо сматрати апсолутним, јер, сигурно, из дјела нисмо успјевали све поводити, али нам ипак могу бити показатељ квантитативне употребе црквенословеницизма. Што се тиче савремених ријечи у синонимским паровима, и без статистике може се запазити да су у односу на црквенословенску лексику далеко фреквентније.

Црквенословеницизми су присутни и у дијалогу и у ауторовом монологу. У првом служе за опонашање начина изражавања појединих слојева друштва, различитих религиозних групација и појединаца. Конкретно: помоћу њих опонаша се високи, књишки стил, а понекад служе и за исмејавање. Из дијалога стилизација се наставља у пишчеву јеку и његовим описима. Толстој често јунацима романа пружа могућност да говор и размишљања наставе у „његовом“ простору, а то, опет, даје у облику неправог управног говора. Има ситуација када лице не говори, нема дијалога, али романописац убацује потенцијалне ријечи, ријечи које би лице употријебило у дијалогу.

Црквенословеницизми употријебљени у облику неправог управног говора (или неког другог — тематског, нпр.) осјетно смањују јаз између говора лица дјела и језика А. Н. Толстоја.

До каквих су закључака дошли совјетски аутори?

Нестеров сматра да се писац вјешто користи овим језичким средствима за типизацију и индивидуализацију говора јунака (6, 28). Ово је посебно карактеристично за конзервативно расположене бољаре, свештенство и расколнике. У односу на друге ликове, за њихову језичку карактеризацију писац знатно више употребљава црквенословеницизме. Нестеров посебно издваја говор патријарха Јоакима (пето поглавље, глава 6), пустињака Никите Пустосвјата (пето поглавље, глава 1), монаха Силвестра Медведева (четврто поглавље),

кнеза Бујносова (друга књига, прво, треће и четврто поглавље), Софије и њој блиских (прва књига, шесто поглавље, глава 3, 11, 14, 17. и 19). Поред оних о којима смо говорили („брада“, „древно“, „здравие“, „град“, „лик“, „вертоград“, „чадо“), он у ову групу ријечи убраја и „агнецѣ“, „глаголити“ и „перст“. Ову посљедњу и ми смо нашли (на једанаес мјеста), али је нисмо сврстали овдје због тога што Замкова тврди да овај лексем према Рјечнику Руске академије с краја 18. стољећа није црквенословенизам, већ је постао тек средином XVIII в. стилски црквенословенизам, и то по својој употреби у високом стилу и по „узвишености“ у односу на свој синоним „палец“ (3, 128). Због тога исто тумачења ми у овај дио анализе нисмо укључили ни „чрево“ (пар му је „живот“, „брюхо“). Што се тиче ријечи „глаголати“, и њу смо забиљежили (истина само на 90. страни), а ту Нестеров има право што је овдје сврстава, јер Замкова истиче да је ово један од глагола говорења кој су стално присутни у дјелима с високим слогом (забиљежен је као црквенословенизам у Рјечнику Руске академије) — 3, 136.

Овдје је, можда, мјесто да кажемо да смо у црквенословеницизм укључивали само оно у шта смо били сигурни. Све смо остало изостављали, понекад опште из анализе, јер нисмо знали гдје их смјестити. Тако ријечи „богоданный“ (546), „богопротивный“ (190, 287, 546), „огненнокрыльый“ (35), „старописанный“ (357) не налазимо у Рјечник АН (11), рјечнику Ожегова (7), и Пољанца (10), док „благолепие“ (94, 144, 172, 171), „благонравие“ (169) и „благочестие“ (19, 34) можемо убројити због њихове морфеме „благо-“, а ријеч „вкупне“ зато што је Замкова наводи.

Пауткин је запазио да су веома ријетки случајеви згупњавања црквенословеницизма (8, 147). Један такан примјер налази се у краткој епизоди од свега тридесет редова, која почиње сценом самоспаљивања расколника (у другој књизи романа).

Наше мишљење да „секира“ није архаизам, већ историзам, и према томе не може ни имати синоним „топор“, потврђују и тумачен В. В. Степанове, која каже да се у роману ријеч „секира“ користи сам као ознака за хладно оружје, а ни у једном случају не може се замијенити синонимом „топор“ (13, 269-270).

Јузбашева сматра битним то што се писац за типизацију и индивидуализацију говора различитих људи широко користи језичком особујућношћу докумената онога времена, а то је посебно запажено у језику расколника, гдје ћемо наћи утицај дјела протопопа Авакума са карактеристичним спојем протонародног језика и црквенословенске лексики (17, 11-12). Као типичан она узима Нектаријев говор:

Возлетим детки... В пламени огненном. Над храмом, ей-Богу, сейчас в него дыру видел преогромную... Ангелы сходят к нам, голубчики, радуются, миль Само царствие небесное валится в рот...

За посљедњу реченицу Јузбашева тврди да је узета из дјела протопопа Авакума.

Иначе, у роману има доста примјера са спојевима ријечи различитог стилског нивоа (споменули смо, рецимо, употребу једног крај другог „ока“ и „зада“).

Алпатов, један од бољих познавалаца стваралаштва А. Н. Толстоја, примјетно је да се поједини црквенословенизми „провлаче, појављују на површини“ само у оним случајевима када сам контекст посебно мотивира њихову неопходност (1, 223-224). „У глави у којој се слика старообредни скит, у описима расколничких молитви умјесним и оправданим изгледа вођење архаичног облика од ријечи „веревка“ — ’вервие“ (ми смо „вервие“ нашли само на 403. страни).

Да на крају видимо шта каже Замкова о црквенословенизмима које смо споменули у анализи. За оне што су означавали конкретне предмете (зерцало, риза, брашно) тврди да их је било мало у употреби (према писаним споменицима). Неке ријечи из ове групе толико су биле застарјеле да су поједини аутори давали одговарајуће синониме, посебно Тредијаковски. Ријеч „вертоград“ често се употребљавала у разним жанровима високога слога. У високом стилу најраспрострањенија је била група ријечи која је називала дијелове човјечијег тијела (десница, длань, лик, очи, уста, власы, глава, брада...). Чести су били „отрок“ и „чадо“. Од апстрактних именица најраспрострањенија је „живот“. Релативно широку употребу има „лобызание“. Општа црта лексике високог слога XVIII ст. била је постојање ријечи са фонетским варијантама, од којих је најопширнија група била она с „непуногласјем“. У свим врстама и жанровима високог слога стално су се сусретале ријечи као: брада, врата, власы, град, глава, глас, древо, злато, здравие (3, 142). За високи стил средине 18. в. било је карактеристично постојање знатног броја сложених ријечи, од којих је већина имала прву компоненту „благ-“, „един-“, „зло-“, „мзд-“, „бого-“, „велико-“ итд.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Алпатов А. В., *Алексей Толстой — мастер исторического романа*. — Советский писатель, Москва, 1958.
2. Виноградов В. В., *Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв.* — Издание второе, переработанное и дополненное. Госучпедгиз, Москва, 1938.
3. Замкова В. В., *Славянизм как стилистическая категория в русском литературном языке XVIII в.* — „Наука“, Ленинградское отделение, Ленинград, 1975.
4. Кононова В. И., *Из наблюдений над языком А. Н. Толстого „Петр I“*. — Русский язык в школе, 1, 1973, стр. 3-8.
5. Левин В. Д., *Крайний очерк истории русского литературного языка*. — Издание второе, исправленное и дополненное. „Просвещение“, Москва, 1964.
6. Нестеров М. Н., *Жанрово-стилистические особенности языка романа А. Н. Толстого „Петр I“ (к их изучению в 10 классе)*. — Научные труды Курского ГПИ, т. 20 (113) Научно-практические очерки по русскому языку — вып. 7. Курск, 1973, 23-35.
7. Ожегов С. И., *Словарь русского языка*. — Издание седьмое, стереотипное. „Советская энциклопедия“, Москва, 1968.
8. Пауткин А. И., *О языке романа А. Н. Толстого „Петр Первый“*. — У: Творчество А. Н. Толстого (сборник статей). Издательство Московского университета, 1957, 131-154.

9. Письма и бумаги императора Петра Великого, т. XII, вып. первый (январь — июнь 1712). — „Наука“, Москва, 1975.
10. Полянец Р. Ф., *Русско-хрватско-сербский рječник*. — Друго, прегледано и допуњено издање. „Школска књига“, Загреб, 1966.
11. *Словарь современного русского языка*, том 1-17. — Издательство Академии наук СССР, Москва — Ленинград, 1948-1965.
12. Степанова В. В., *Стилистическое использование лексики в языке исторического романа (по роману А. Н. Толстого „Петр I“)*. — АКД. ЛГПИ им. А. И. Герцена Ленинград, 1951, стр. 3-26.
13. Степанова В. В., *Устаревшие слова в языке романа А. Н. Толстого „Петр I“*. У: „Изучение языка писателя“, под редакцией Н. П. Гринковой. Госучпедгиз Ленинградского отделения, Ленинград, 1957, стр. 243-279.
14. Черкасова Е. Т., *О взаимодействии русских народных и церковнославянских элементов речи в русском литературном языке домоновского периода (полногласная и неполногласная лексика)*. — У: „Материалы и исследования по истории русского литературного языка“, т. второй. Издательство Академии наук СССР, Москва Ленинград, 1951, 219-252.
15. Чхиквадзе М. Г., *Архаическая лексика и архаические формы языка в романе А. Н. Толстого „Петр I“*. — АКД. Тбилисский ГУ, Тбилиси, 1963, 3-25.
16. Шкляревский Г. И., *История русского литературного языка: первая половина XVIII века (цикл лекций)*. — Издательство Харьковского университета, Харьков 1968.
17. Юзбашева Н. Л., *Фонетические особенности языка романа „Петр I“ (глава работы „Язык романа А. Толстого „Петр I“)*. — Тезисы докладов Научной сессии профессорско-преподавательского состава АГУ им. С. М. Кирова. Издательство АГУ, Баку, 1948, 39.